

АРХЕОЛОГІЯ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

ББК 63.4 (4 Укр)

A 87

Рекомендовано до друку Вченю радою Інституту археології НАН України

Редакційна колегія

Винокур І.С. — д.і.н., професор, Козак Д.Н. (головний редактор) — д.і.н., професор, Крушельницька Л.І. — д.і.н., професор, Лановик Б.Д. — к.і.н., професор, Лазарович М.В. — к.і.н., доцент, Магомедов Б.В. — д.і.н., Мацкевич Л.Г. — д.і.н., Бачинський В.Й., Строценко Б.С. (заступник головного редактора), Тиліщак В.С., Яворський Г.І., Ягодинська М.О. (відповідальний секретар).

Рецензенти:

Баран В.Д. — д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України
Филипчук М.А. — к.і.н., доцент

Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє.

В збірнику вміщені доповіді та повідомлення, виголошені на конференції “Археологія Тернопілля: здобутки, стан, перспективи.” Розглядаються в основному результати досліджень пам’яток Тернопільщини та суміжних регіонів від палеоліту до пізнього середньовіччя.

Книга стане в пригоді археологам, музеїним працівникам, краєзнавцям, вчителям історії, викладачам і студентам історичних факультетів вищих навчальних закладів.

This collection includes papers and information which have been reported at the conference "The archaeology of Ternopillya: successes achieved, state, prospects". The materials about investigations of relics of the past of Ternopil region and neighbouring regions are given from the Palaeolithic age to the Late Middle Ages.

The collection will be of use to archaeologists, museum workers, students of local lore, history teachers, lecturers and students of historical faculties of higher educational establishments.

ББК 63.4 (4 Укр)

ISBN 966-8017-73-0

© Автори статей, 2003
© Джура, 2003

Сергій Маярчак
(м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.)

ЛІТОПИСНИЙ КАЛІУС

У XIII ст. територія сучасної Тернопільської області входила до складу наймогутнішого на той час з південноруських князівств — Галицько-Волинського. Південно-східну його частину займала історична область, відома з 1226 р. під назвою Пониззя [11:383]. Її межі уявляються не досить чітко, хоча зрозуміло те, що "... під "Пониззям" в часи Галицько-Волинської держави розуміли територію середньої течії Дністра" [3:252; 4:69]. Пониззя було основною, центральною територією пізнішого Поділля. В літературі висловлювалася думка (і вона видається переконливою), що назви "Поділля" та "Пониззя" близькі за змістом і означали "Країна долин", "Русь дольна" [1:6]. Якщо це вірно, ми маємо підстави в певній мірі ретроспективно ототожнювати (звичайно, з великою обережністю) західні кордони Поділля із західними кордонами Пониззя. Оскільки Поділля включало в себе й значну південну частину сучасної Тернопільщини (Галицьке або Західне Поділля), слід припускати, що раніше (у XIII ст.) ця частина теперішньої Тернопільської області в тій чи іншій мірі входила до складу Пониззя.

Південно-східна межа Пониззя на Лівобережжі Дністра уявляється більш виразніше. З Галицько-Волинського літопису до нас дійшла назва літописного центру — "Каліус", локалізувати який допомагає гідронім (р. Калюс, протікає через території Віньковецького та Новоушицького районів Хмельницької обл.). Цей центр, з контексту літопису, є крайнім на південно-східному кордоні давньоруського Пониззя, про нього й піде далі мова у цій статті.

Вперше і востаннє назва "Каліус" згадується у літописі під 1242 р. (весна), коли Данило Галицький (дізнавшись про те, що татари починають зворотній рух на схід з Угорщини) "... прагнучи встановити порядок у (Галицькій) землі, поїхав до (городів) Бакоти і Каліуса ..." [11:400]. Данило тоді, мабуть, побоюався, аби Пониззя не скористалось складною обстановкою в державі й не відпало від неї [12:144]. Такі побоювання (якщо вони справді мали місце) були небезпідставними. Супротивники галицького князя вже робили спроби відторгнути в нього цей край [11:386, 398].

Ще з початку ХХ ст. в історіографії територія древньоруського Каліуса пов'язується із городищем XII-XIII ст. на високому мису за сусіднім з містечком (до початку ХХ ст., пізніше селом) Калюс селом Гарячинці (Новоушицький район Хмельницької обл.) [5:96; 16:981]. Справді, Гарячинецьке городище є найближчим серед давньоруських городищ до с. Калюс (відстань — 4 км.). Науді воно маловідоме (висловлювання на зразок "широко відоме своїм багатством місто Пониззя Калюс")

[6:137] нічим не обґрунтоване, а тому голослівне).

У XIX ст. тут було знайдено кілька наконечників стріл, хрест-енколпіон та маленьку бронзову іконку із зображенням святих Бориса і Гліба (рис. 1) [16:981]. 1963 р. городище дослідив відомий археолог-славіст П.О.Раппопорт, що датував його XII-XIII ст. та склав його план (рис. 2). Ним же було зроблено опис городища, який подаємо нижче:

“...площадка городища розміщена на високому скелястому відрозі і з напільного боку вона захищена дуговидним валом і доволі глибоким ровом. Перед ровом, очевидно, проходив другий, зовнішній вал, дуже незначної висоти. Кінець гряди, на якій знаходитьсья городище, має вигляд дуже низької смуги, що знижується. Цей вузький кінець не був включений в захисну площадку; він був відрізаний від неї двома короткими відрізками валів, що лежать на відстані 30 м один від одного. Бокові сторони не мають валів і обмежені крутими і дуже високими схилами. Довжина площадки 100 м, ширина її від 22 до 70 м” [13:18].

Вали городища, як вказує автор, були насипані майже з одного тільки каміння і не мали внутрішньої дерев'яної конструкції [13:120]. Додамо, що городище розміщене на мисі (утвореному двома глибокими ярами), котрий розташований на правому березі р. Калюс, за 4 км північніше від колишнього місця впадіння її у р. Дністер. Обороноздатність фортеці посилювало джерело питної води біля північно-східного краю площадки городища (розвідка автора).

П.О.Раппопорт називає городище біля Гарячинець “залишками міста Калюс” [13:18]. Проте стаціонарних розкопок на даному городищі (площа якого близько 0,5 га) не було, а той самий дослідник зазначав таке: “... соціальний характер поселень визначається з найбільшими труднощами. Іноді навіть розкопки, проведені на значній площині, не дають для цього достатніх даних” [13:185].

На поч. 90-х рр. ХХ ст. на території городища місцевий колгосп зробив кар’єр [10:174], і досі діючий. Влітку і восени 2000 р. автором цих рядків було досліджено кар’єр та прилеглу до нього місцевість. Кар’єр знищив культурний шар на городищі майже повністю. Лише зрідка трапляються дрібні уламки кераміки XII-XIII ст. Невеличка ділянка збереженого культурного шару зафіксована біля південно-західного краю площадки городища. Він маловиразний, залягає на глибині близько 20 см. від поверхні і має потужність близько 30 см. Зустрічаються кістки, покриті сажею фрагменти посуду, обвуглений вапняк. При обстеженні прилеглих до городища полів, що регулярно розорюються, виходів на поверхню давньоруського культурного шару не помічено. Посаду, отже, цитадель (принаймні, з напільного боку) не мала. Найближче давньоруське поселення, синхронне городищу (розміром 100x100м), відоме аж на Малому Березі [2:69] (це більше 4 км від городища). Існує припущення, що посад був розташований в долині, на місці сіл Гарячинці і Калюс (висловлювали в особистих бесідах А.Ф.Гудал, М.Б.Петров). Після затоплення цієї території водами Дністровського водосховища наразі не має можливості спростовувати чи підтвердити цю думку, але в науковій літературі інформації про знахідки на території сіл Калюс та Гарячинці слідів осіlostі давньоруського часу немає [2:67-71].

Щодо інтерпретації соціально-економічного статусу літописного Каліуса.

Переважна більшість істориків ще з XIX ст. називають Каліус містом [3:272; 5:96; 6:137; 12:93; 16:980]. Це пов'язано з тим, що в той час, як зауважив знавець давньоруського міста А.В.Куза: "Вирішальним для зачислення того чи іншого пам'ятника в розряд міста визнавався факт його згадки в письмових джерелах" [9:23]. Якщо користуватися давньоруською термінологією, — вони праві. Будь-яке укріплення в період Давньої Русі звалось "градом", "городом" та ін [9:12]. Але у соціально-економічному значенні містом Гарячинецьке городище, очевидно, не було. Уже згадуваний А.В.Куза розглядає як залишки міста тільки укріплені поселення площею більше 2,5 га (і то не всі, а тільки ті, що мають ряд "міських" ознак: залишки церкви, ремісничого виробництва та ін.). В менших за площею укріплених поселеннях він бачить центри рядових волостей і погостів, військово-сторожові фортеці, феодальні садиби-замки [8:26, 29]. Інший дослідник давньоруського міста, П.П.Толочко, четверту категорію міст (до якої відносить найменші міста) вбачає в укріплених поселеннях площею від 1 до 2,5 га [15:197]. Нагадаємо, що площа Гарячинецького городища становить всього 0,5 га. Б.О.Тимошук називає Каліус "прикордонною князівською фортецею" [14:86], а М.Ф.Котляр — то "прикордонним містом" [7:108], то "прикордонним замком" [7:156]. Останній дослідник пропонує й своє датування початку функціонування Каліуса (30-і рр. XIII ст.) [7:156], але тут суперечить сам собі (у тій же праці він висловлюється про Каліус, як вже існуючий на др. пол. XII ст.) [7:107].

Таке розмаїття думок не випадкове. Воно пояснюється, по-перше, недостатнім археологічним вивченням Гарячинецького городища, а по-друге — відсутністю її досі загальноприйнятої схеми типології давньоруських городищ. Звідси й плутанина в науковій термінології.

Думається, що Каліус являє собою швидше всього прикордонну князівську фортецю, або феодальний замок ("двір"). Останнє припущення підтверджують знахідки присутності тут феодалів (енколпіон, іконка). Можливо, що функції прикордонного форпосту та феодального замку поєднувались. Мабуть, Каліус був центром невеликої волості; перетворенню у справжнє місто завадило його географічне розташування. Адже, як виходить з контексту літопису, південно-східні межі Пониззя значно далі Каліуса на Лівобережжі Дністра не простягались [12:147], і ця частина князівства була найбільш уразливою з боку кочівницького Степу. Концентрація населення у цьому регіоні через тих же кочівників мала б бути значно нижчою, ніж у середині Галицько-Волинської держави (наприклад, на території сучасної Тернопільщини). А це теж не сприяє перетворенню укріпленого поселення в місто. Проте, який би соціально-економічний зміст не носив древньоруський Каліус, безперечно те, що він відігравав важливу роль у південно-східному прикордонні Галицько-Волинського князівства. Інакше важко було б пояснити, чому літописець помістив його поруч з "королевою" Пониззя — Бакотою.

Краєзнавець Ю.Й.Сіцінський пов'язував загибель літописного Каліуса з подіями 1260 р., коли монголо-татарський воєвода Бурундай наказав князям Романовичам "розметати" укріплення галицько-волинських міст [16:981]. Але така версія загибелі фортеці не дає відповіді на питання, чому в клаптику збереженого культурного

шару серед обвугленого вапняку зустрічаються людські кістки. Мешканці твердині мусили б вийти за її межі перед тим, як запалити стіни, а вали, як ми знаємо, "розметані" не були.

Століття тому Ю.Й. Сіцінський в одній своїй праці вмістив про Гарячинецьке городище досить цікаву легенду, уривок з якої подаємо нижче:

"За переказом, в цьому місці шукали порятунку від татар жителі Калюса і вже розраховували на свою безпеку, та були видані однією бабою... Татари не помилували нікого з тих, хто склався; врятувалось тільки кілька втікачів... На цьому городищі знаходиться багато людських кісток, і ледве помітні кам'яні хрести; сюди щорічно... буває хресний хід з Калюса" [16:981].

Важко що-небудь певне сказати про відповідність легенді історичним реаліям, час її виникнення (татари могли бути й кримськими, пізньосередньовічними), але ясно одне — територія городища у місцевого населення асоціюється з трагедією (цікаво, що хресний хід відбувався з відносно віддаленого Калюса, а не з сусідніх з городищем Гарячинців), а людські кістки, кам'яні хрести й пам'ять тутешніх жителів підтверджують вірогідність цієї трагедії. Додамо, що урочище біля Гарячинця, де розміщена давньоруська фортеця, носить дві назви: "Городище" та "Татарська Поляна".

Підсумовуючи, зауважимо:

1. У статті висловлено припущення про принципову можливість ототожнювати західні кордони Поділля (Галицьке Поділля, сучасна Тернопільщина) із західними кордонами давньоруського Пониззя;
2. В центрі уваги автора був Каліус — крайній південно-східний літописний центр Пониззя. Його городище (Гарячинецьке городище) фактично знищене кар'єром;
3. Автором вказано на термінологічну плутанину в науковій літературі щодо визначення соціального статусу Каліуса. Він намагався довести тезу про доцільність визначення Каліуса як князівської фортеці або феодального замку (на противагу пануючій в історіографії думці, що Каліус був містом);
4. Було вказано також на деякі факти, що свідчать про можливість пов'язувати припинення функціонування цього центру із нападом монголо-татар.

Література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія, Біобібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993.
2. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К.: Наукова думка, 1984.
3. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.
4. Винокур І.С. Бакота в історії Південно-Західної Русі // Наукові праці історичного факультету. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995.

- Літописний Каліус** ----- 171
5. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. — Кам'янець-Подільський, 1901.
  6. Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського//УІЖ. — 1966. — № 1.
  7. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. — К.: Наукова думка, 1985.
  8. Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. //Русский город. Вып. 6. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.
  9. Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М.: Наука, 1989.
  10. Кучугура Л.І. Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї//Наукові праці історичного факультету. — Т. 2. — Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1996.
  11. Літопис Руський//Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Митанич. — К.: Дніпро, 1989.
  12. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1887.
  13. Рапопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.//МИА СССР. — Л., 1967. — № 140.
  14. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.
  15. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наукова думка, 1989.
  16. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета под ред. Е.Сецинского. — Вып. IX. — Каменец-Подольский, 1901.

SUMMARY

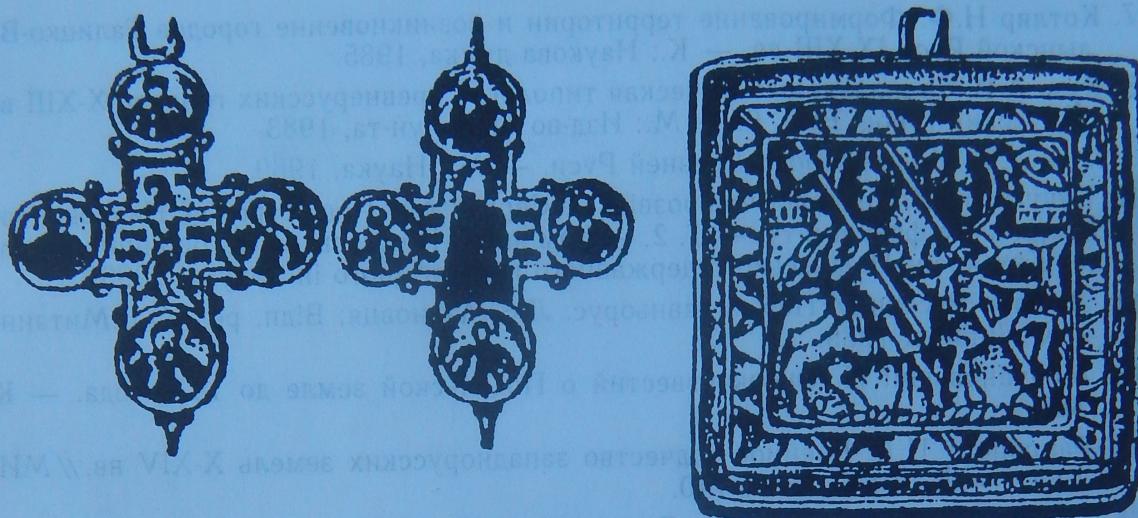
S.Mayarchak

THE ANNALISTIC KALIUS

Having supposed the general possibility of (though with some of caution) the identifying of the western borders of Podillya (Halytske Podillya, present-day Ternopil region) with the western borders of the Old Russian Ponyzzya, the author of the article concentrates his attention upon the annalistic Kalius — the extreme southeaster center of Ponyzzya.

The only time this center was mentioned was in the excerpt of Halytsko-Volynskiy chronicle dated spring 1242. Prince Danylo Romanovich of Halytch was hurrying to Kalius and Bakota (after he had learnt that the Mongol-Tatars were leaving Hungary). Probably he wanted to prevent local feudal lords from taking advantage of the situation and becoming independent.

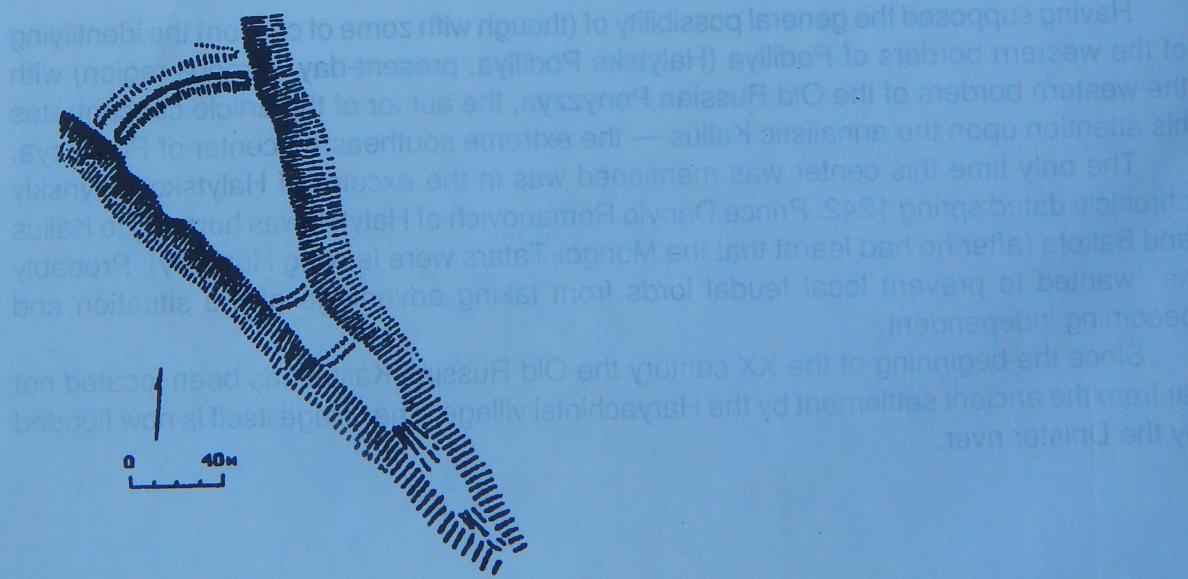
Since the beginning of the XX century the Old Russian Kalius has been located not far from the ancient settlement by the Haryachintsi village. The village itself is now flooded by the Dnister river.

Рис. 1. Енколпіон та іконка з Гарячинецького городища.

Історична карта

THE ANNOTATED KALIUS

Рис. 2. Літописний Каліус (Гарячинецьке городище)